

השמטת י' סופית, נשילת התנועות הסופיות ומבנה

ההברות המקראי עיון בכרונולוגיה היחסית

יהושע בלאו

'אמר ר' חנינא: הרבה למדתי מרבתי, ומחבירי יותר מרבתי, ומתלמידי יותר מכולם' (תענית ז ע"א). אליעזר רובינשטיין ז"ל היה מראשוני תלמידי בדקדוק ההיסטורי של לשון המקרא, ואחר-כך היה חברי בחוג ללשון עברית באוניברסיטת תל-אביב. הוא הפרני רבות הן כחבר, הן כתלמיד. כשנהיה עמיתי בהוראה באוניברסיטה, היינו כל יום חמישי מכוונים את בואנו כך שנוכל לשוחח, הן על ענייני דיומא, הן על מדע. הוא דיבר בעיקר על תחביר ועל סמנטיקה, אני על דקדוק היסטורי. מחשבות על הנושא שאני מגיש בזה לזכרו, הבעתי בפניו בהודמנויות רבות, ראשית, בשיעורי הראשון על 'טקסטים מקראיים' בשנת תשי"ח, שהיה למעשה הרצאתי הראשונה על דקדוקה ההיסטורי של לשון המקרא. אליעזר רובינשטיין הסטודנט השתתף כדרכו בערנות, והערותיו ושאלותיו חידדו את מחשבתי לא-אחת. קראנו את הפרק הראשון שבספר שמואל א, ובהגיענו לפסוק ז ניסיתי, אגב הפועל יַעֲשֶׂה, לתאר את גלגולם ההיסטורי של פועלי ל"י. רבות שיניתי את דעתי מאז הרצאתי הראשונה, ושלבים שונים בתפיסתי משתקפים בפרסומי השונים, ראשית, בחוברת שהוציאה אוניברסיטת תל-אביב על הרצאותיי,¹ אחר-כך בספרי 'תורת ההגה והצורות',² ולבסוף בספרי על דקדוק לשון המקרא.³ גם אחרי-כן, כשהיינו עמיתים בחוג, שוחחנו בפגישותינו השבועיות על פרט זה או אחר הנוגע לתחום זה. על-כן נראה לי מתאים להגיש לזכרו מאמר זה, המסכם ומחדד חלק של הבעיות שדננו בהן.

1. י' בלאו, תורת ההגה והצורות (רשמה וערכה: יהודית שקד), אוניברסיטת תל-אביב תשכ"ו.

2. י' בלאו, תורת ההגה והצורות, הוצאת הקיבוץ המאוחד תשל"ב, עמ' 57.

3. J. Blau, *A Grammar of Biblical Hebrew*, Porta Linguarum Orientalium, N.S.

1. בירקלנד העמיד את המחקר של פועלי ל"י על בסיס חדש⁴; מן העובדה שצורת פעלים אלו שונה בלשונות שונות - בחלקן משתמרת היו"ד, בחלקן גורמת השמטתה לתוצאות שונות - הוא הסיק אל-נכון, שהשמטת היו"ד בפעלים אלו אינה מורשת השמית הקדומה אלא נתרחשה בנפרד בשפות השונות. על-סמך הכרה זו הוא פיתח את השקפותיהם של י" בארת וג' ברגשטרסר, והגיע למסקנה,⁵ שבעברית המקרא ayu/i- ו-iyu/i- נעתקים ל-ε נכתבו: ׀ה, ואילו ay- ו-iy- ל-e (נכתבו: ׀ה). ובכן למשל:

עתיד רגיל קל/פועל *yagalliyu/*yirṣayu < יִרְצָה/יִגְלָה.

ציווי קל/פועל *galliy/*rṣay < רְצָה/גְלָה.

בינוני נפרד קל/שם מעין שדה * <רוֹצָה/שָׂדָה.

בינוני נסמך קל/שם מעין שדה *śaday/*rōšiy < רוֹצָה/שָׂדָה.

ההתנהגות של עתיד רגיל לעומת הציווי מוכיחה שבעת התרחשות מעתק זה עדיין נשתמרו התנועות הקצרות הסופיות בעתיד הרגיל, שהרי אחרת לא הייתה התנהגותו נבדלת מן הציווי, שכידוע לא הסתיים אף בשמית הקדומה בתנועה. מאחר שהשם בנפרד מקביל לעתיד הרגיל (סיומת ׀ה), ברור שגם הנפרד שמר על תנועותיו הסופיות; ומפני שהנסמך מקביל לציווי (סיומת ׀ה), ברי, שהנסמך לא הסתיים בעת מעתקים אלו בתנועת יחסות. במלים אחרות, בעת שאירעו מעתקים אלו, נשתמרו עדיין התנועות הסופיות הקצרות בפועל ובשם הנפרד, אך לא בנסמך. כך ניתן לסכם את השקפתו של בירקלנד, והיא נראית אכן משכנעת.

בהמשך נדון בהסתעפויות של השקפתו של בירקלנד.

2. אין קושי בהנחת מעתק ay- < ׀ה, ולא בזה של ayu-, ואף לא של iyu- < ׀ה.

4. H. Birkeland, *Akzent und Vokalismus in Althebräisch*, Oslo 1940, pp. 41 ff.

5. כפי שגילה ז' בן חיים, 'ועוד על הסגול ועל הנלווה עמו', בלשונות עברית, 33-35 (קובץ מחקרים ליובל הע"ה של פרופ' גבע צרפתי, סיון תשנ"ב), עמ' 157, הערה 3, כבר שטאדה עמד על ההבדל בין העתיד הרגיל והנפרד המסתיימים בתנועה סופית לבין הציווי והנסמך, המסתיימים בעיצור, ראה B. Stade, *Lehrbuch der hebräischen Grammatik*, Leipzig 1879, p. 84 §99, n.1

6. אין זאת אומרת שמקור כל פעלי ל"י הוא בשורשים תלת-עיצוריים. נראה לי שצורות מעין יִצוּ, צוּ, מקורן בצורות דו-עיצוריות; עיי פרטים ב-JOS, VII (1977), pp. 27-29.

אולם היינו מצפים ש־*iy*- ייעתק ל־י, כפי שאכן כינוי מדבר כגון *7sūsiy(a)* עתק לסוסי, והנסמך של פֶּה אינו *פֶּה, אלא פִּי. ההצעות השונות שהוצעו כהסבר אינן משכנעות.⁸ נראה לי שהמעתק *-iy* < י־ה הוא פרי היקש: שָׁדָה: שָׁדָה = רוּצָה: X; ומכאן X = רוּצָה. כך נעלם למעשה המעתק החוקי *-iy* < י־, ולא נשתמר אלא בשני מקרים, שבהם היו תנאים מיוחדים; בכינוי חבור מדבר, מפני שבו, בהעדר צורות נפרד ונסמך, לא פעל מנגנון ההיקש וכן בפִּי: שם רגיל זה (ששימש גם כמלת־יחס: כפי, לפי, על־פיו!) לא נתפס על־ידי ההיקש, שהרי כידוע מלים שכיחות מושפעות פחות מהיקשים, כי בגלל שכיחותן הן טבועות בזכרונו של הדובר.⁹ לפנינו מקרה (שכיח למדי) שההיקש דחק את רגלי המעתק הסדיר ולא נשתמרו ממנו אלא שרידים.

3. טעננו שתנועות היחסות לא נשתמרו בנסמך, אך היו קיימות פעם. כידוע, הובעה גם דעה שהנסמך הפרוטו־שמי לא הסתיים בסימות יחסות. לגבי העניין הנידון, ההבחנה בין שתי הדעות חשובה ביותר באשר לכרונולוגיה היחסית. אם אמנם לא נסתיימו צורות נסמך בשמית הקדומה ביחסות, הרי השמטת היו"ד ב־*a/iy(u/i)* יכולה להיות קדומה מאוד, כי היא משקפת את שמירת התנועות הסופיות הקצרות הפרוטו־שמיות (שלא כללה את הנסמך). אולם אם נניח שבשמית הקדומה אף הנסמך נסתיים בתנועות־יחסות, הרי המצב המשתקף בהשמטת היו"ד אינו פרוטו־שמי, כי לנסמך אבדו התנועות הסופיות הקצרות.

אולם נראה ששטיינר הצליח להראות שהנסמך אכן נסתיים בשמית הקדומה

7. כדי לפשט איני מציין אלא את ההשתלשלות ההיסטורית של התופעה שאני דן בה. בקווים הלשוניים האחרים (כגון באשר לתנועתן של אותיות אית"ן) אני מסמן בכל מקום את השלב הסופי, כאילו היה קיים ללא שינוי בתקופות השונות.

8. הכינויים החבורים, בהיותם צורנים צמודים, בוטאו בבחירת פחותה, ועל־כן השילו את תנועותיהם הסופיות מוקדם יחסית. אף בערבית הקלאסית, שכידוע שמרה על תנועות קצרות סופיות אף בנסמך, לא נשתמרו תנועות אלה בכינויים החבורים אלא בצירוף רפה, אולם בדרך כלל $\bar{i} < iya$ (וכן $-kum\bar{u} < -kum$; $-hum\bar{u} < -hum$).

9. עיין למשל בירקלנד (לעיל, הערה 5), עמ' 43–44, המביא ספרות נוספת; אולם גם הצעתו אינה מסבירה את החריגים. כן לא משכנעים דברי באואר וליאנדר (H. Bauer – P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache...*, Halle 1922, p. 620) בדבר מוצאו של פִּי.

בתנועות היחסות.¹⁰ מבין ראיותיו מכריע לדעתי, שוני התנהגות הכינויים החבורים לעבר נסתרת (מעין 'שְׁמֶרְתְּנוּ') מצד אחד ולשמות ביחיד (מעין 'סְפֶרְנוּ') מאידך. הבדל זה מתבאר באופן משכנע על-ידי העדר תנועה סופית בעבר נסתרת בשמית הקדומה (*katabat) לעומת תנועת היחסות ('סְפֶרְנוּ') בנסמך. כל הסבר אחר אינו נראה כלל. יוצא שהשמטת היו"ד ב-a/iy(u/i) משקפת תקופה המאוחרת לשמית הקדומה: התנועות הסופיות בנסמך נשלו. וזה אכן מחזק את דעתו של בירקלנד שצייטטנוה לעיל (בסעיף 2), שהשמטת היו"ד אינה מורשת השמית הקדומה אלא נתרחשה בנפרד בשפות השונות.

4. נשילת היו"ד ב-a/iy(u/i) היא אפוא עדות להיעלמן ההדרגתית של התנועות הסופיות הקצרות: בנסמך הן נשלו לפני נשילתן בנפרד ובפועל. לרוב מביאים ראיה להדרגתיות זו בנשילת התנועות הסופיות הקצרות מחוק פיליפי, כאילו הוא משקף את נשילת התנועות הקצרות הסופיות בנסמך (ובפועל) ואת שמירתן בנפרד. זֶקֶן בנסמך נעשה זָקֶן, כי ה-i של הנסמך *zaqin היתה בהברה סגורה, אולם בנפרד הצירי נשתמר, כי ה-i היתה בהברה פתוחה (*zaqinu). אולם טענה זו אינה מתחשבת בעובדה, שבנפרד (עיי'ן להלן סעיף 6), עם נשילת התנועות הקצרות הסופיות, נתארכה ה-i, ועל-כן גם אם נניח שהתנועות הקצרות נשלו בנפרד, חוק פיליפי לא היה חל על תנועה ארוכה. לפיכך הנפרד היה הן לפני נשילת תנועותיו הסופיות, הן אחריה מחוק למעגל השפעת חוק פיליפי, ואין להביא ראיה שבעת פעולת חוק פיליפי עדיין נשתמרו בנפרד התנועות הסופיות הקצרות.¹¹

5. מאידך, מציאות קמץ בהברה סגורה מוטעמת בנפרד, לעומת פתח בנסמך ובפועל (דָג: דָג; פְּתַב) אכן מוכיחה שהתנועות הסופיות הקצרות נשתמרו בנפרד כשכבר נעלמו בנסמך ובפועל. נכון, רבים הסבירו את הקמץ כהשפעת צורות ההפסק.¹² אולם תאוריה זו אינה מסבירה מדוע צורות פועל בכינויים הושפעו כביכול מן ההפסק (מעין 'שְׁמֶרְתְּנוּ'), אך לא צורות פועל פשוטות (מעין 'שְׁמֶרְנוּ'), וכן מדוע שמות דגושים (מעין 'זָקֶן') לא הושפעו ממנו. על-כן ההסבר המתקבל ביותר על-הדעת הוא, שלראשונה נשלו התנועות הקצרות הסופיות בנסמך (כמוכח על-ידי נשילת היו"ד שדגנו בה).

10. זו הסיבה שפעלים שכיחים (כגון הלך) חריגים בלשונות רבות: ההיקש לא היה חוק להאחיד את צורותיהם של פעלים שכיחים.

11. עיין III (1979), P. 166, n. 20 Hebrew Annual Review.

12. עיין V (1981), p. 5, n. 11 Hebrew Annual Review.

אחר־כך נשלו תנועות אלו בפועל, ובעת נשילה זו עדיין לא פעל המעטק המאריך תנועות מוטעמות בהברות פתוחות שנסגרו עקב נשילת התנועות הסופיות. על־כן לא נתארכו התנועות האלה בפועל (*katāba נעשה kātāb ולא *kātāb). רק בשלב מאוחר יותר נשלו התנועות הסופיות גם בנפרד, ואז כבר פעל המעטק המאריך תנועות מוטעמות בהברות פתוחות שנסגרו עקב נשילת התנועות הסופיות.¹³ על־כן *dāgu, למשל, נעשה dāg ולא *dag.¹⁴

6. אפשר להראות שבעת נשילת היו"ד: ב־a/iy(u) - כבר השתנה מבנה ההברות הקדום, שפעל כפי הנראה בפרוטו־שמית והמאפיין את מבנה ההברות גם ברובד העתיק של העברית. כידוע, ברובד זה אין באות תנועות ארוכות (מיסודן) בהברות סגורות. על־כן יקים/יקום מכילים תנועה ארוכה מיסודה (חיריק מלא/שורוק), כי ברובד הקדום באו בהברות פתוחות (*yaqīmu. *yaqūmu), אך לא כן תִּקְמָנָה/תִּקְמָנָה, שהצירי/החולם באו בהם בהברה סגורה בכל שלבי הלשון. והנה, בשלב זה של השמטת היו"ד צורות הנסמך היו ללא התנועות הסופיות הקצרות. על־כן שם כמו עָב (בקמץ ארוך מיסודו; שורש עוב), בעצם *cābu, נהפך בנסמך לעָב, כלומר בקמץ ארוך (פָּעַב טל - 'ש' יח, ד; פָּעַב מלקוש - 'מש' טו, טו). לו פעל עדיין כלל התקצרות תנועה ארוכה בהברה פתוחה, הקמץ היה מתקצר לפתח.¹⁵ להכרה זו השיבות לשחזורן ההיסטורי של צורות נדירות של עבר נסתרת מעין הַגְלַת (בלמ"ד קמוצה גם בהקשר).¹⁶ בהשפעת הערבית (*bakat > *bākat *bakayat), מקובל להניח שלראשונה נעתקה *huglayat להַגְלַת; אולם הקמץ הארוך

13 לפרטים לגבי סעיף זה עיין *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 133 (1983), pp. 24–29

14. אולם התנועה לא הוארכה בשמות דגושים, כי המעטק לא חל על הברות סגורות.

15. נכון, הצורה המקוצרת עָב מתועדת אף היא (שמ' יט, ט: פָּעַב הענן), אך אין ספק שיש לראותה כהיקש לפתח הרגיל כל־כך בנסמך (מעין דג; עיין למשל באואר־ליאנדר [לעיל, הערה 8], עמ' 534, וכן: G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, Leipzig 1918–29, I, p. 144). בגלל המעטק a מוטעמת < o נעשה קמץ ארוך מיסודו נדיר והושפע מן הקמץ הרגיל המוארך (אני מדבר על התקופה הטרומ־טברנית). אין לדעתי להעלות על הדעת שעָב היא הצורה המקורית ועָב התהווה בהשפעת הנפרד. כאמור צורות בקמץ ארוך מיסודו היו נדירות מכדי להשפיע.

16 עיין ברגשטרסר, שם, ב, עמ' 1651.

לא יכול להתקיים בהברה סגורה ונעתק ל*הַגְלַת, אולם מאוחר יותר¹⁷ חזר והתהווה הַגְלַת בהשפעת הנסתר הַגְלַה. אך עמדנו כבר על כך שהשמטת היו"ד, מאוחרת לנשילת תנועת היחסות בנסמך, והנסמך מחוסר היחסות (מעין עָב) מעיד על שינוי במבנה ההברות הקדום ובואן של תנועות ארוכות בהברות סגורות. על-כן מסתבר להנחת, שהַגְלַת אינו פרי היקש אלא צורה חוקית, שנתהווה מ-*huglayat** ונתקימה, מפני שבאותו הזמן מבנה ההברות העברי (בניגוד לזה של הערבית הקלאסית) אפשר תנועות ארוכות בהברות סגורות.

7. נסכם: בעקבות בירקלנד ראינו שנשילת היו"ד בפועלי ל"י (ובשמות המקבילים) אינה פרוטו-שמית, אלא נתהוותה בעברית בתקופה שבנסמך כבר נשלו תנועות סופיות קצרות. באותה תקופה אפשר מבנה ההברות את בואן של תנועות ארוכות בהברות סגורות. על-כן יש לראות בעֶשֶׂת (בשי"ן קמוצה) צורה חוקית ללא השפעת היקש. לעומת זה מעתק *-iy* < ה הוא פרי היקש: שְׁדָה: שְׁדָה' = רוֹצָה: X; X = רוֹצָה; המעתק החוקי היה *iy* = < י: (כפי שנשתמר בכינוי המדבר, שההיקש לא השפיע עליו, ובשם פי, שעמד בלחץ ההיקש בגלל שכחותו).

17. עיין למשל באואר-ליאנדר (לעיל, הערה 8), עמ' 441 (שורות 1-3), ברגסטרסר, שם, עמ' 159-170, הערה 9 (בשמו של אונגנד).